

**ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ В УКРАЇНІ ТА НІМЕЧЧИНІ:
ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ****FEATURES OF THE LAW INSTITUTE IN UKRAINE AND GERMANY:
A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS**

Приходько О.І., доктор філософії у галузі права,
адвокат м. Дніпро

ORCID ID: 0009-0000-6892-9412

Актуальність статті полягає в тому, що Україна, як кандидат у члени Європейського Союзу, прагне поглиблювати політичне, економічне та правове співробітництво з державами – членами Європейського Союзу, використовуватиме досвід адміністративного та суспільного життя, впроваджуючи європейські стандарти забезпечення прав і свобод людини із подальшим реформуванням державної політики, включаючи покращення функціонування інституту адвокатури, оскільки розвиток демократії та верховенства права можливий лише за умов належного функціонування цього інституту, норми якого відтворюють модель демократичних правових країн, де однією з таких є Німеччина. Це є одним з основних критеріїв набуття Україною членства в Європейському Союзі. У цих умовах вивчення питання організації та функціонування юридичного автономного органу в країнах Європейського Союзу є актуальним в контексті дотримання європейських стандартів внутрішнього законодавства. З'ясовано, що організацією глави адвокатської автономії є Федеральна Адвокатська палата. В цілому у Німеччині налічується 27 юридичних палат. Окрім цих організацій, існує також добровільне об'єднання – Німецька спілка адвокатів. Це професійне об'єднання, яке захищає інтереси адвокатів, а також бере безпосередню участь у політичному процесі. Одним із пріоритетних завдань цієї асоціації є лобювання певних законопроектів та запропонованих правил на законодавчому рівні. Зроблено висновок, що німецьке законодавство забезпечує принцип незалежності адвокатури. Водночас згідно з Федеральним положенням про адвокатуру, юристи, які працюють у певній компанії чи фірмі на підставі трудового договору, не можуть бути незалежними, оскільки вони залежні від свого роботодавця і виконують його вказівки. Існує також добровільне об'єднання – Німецька спілка адвокатів. Це професійне об'єднання, яке захищає інтереси адвокатів, а також бере безпосередню участь у політичному процесі. Така модель взаємовідносин між державою та німецькими адвокатами є, на наш погляд, прогресивною та демократичною, оскільки законодавець цікавиться та враховує думку захисника щодо того чи іншого законопроекту. Теоретично, українські адвокати також могли б лобювати власні інтереси, але для цього потрібен ефективний та налагоджений механізм взаємодії між законодавчою владою та адвокатурою, як, наприклад, у Німеччині.

Ключові слова: адвокатура Німеччини, адвокатська діяльність в Україні, порівняльно-правовий аналіз законодавства, вебінари, принципи, взаємодія.

The relevance of the article lies in the fact that Ukraine, as a candidate for membership of the European Union, seeks to deepen political, economic and legal cooperation with the member states of the European Union, will use the experience of administrative and public life, implementing European standards for ensuring human rights and freedoms with further reforming of the state policies, including improving the functioning of the institution of advocacy, since the development of democracy and the rule of law is possible only under the condition of the proper functioning of this institution, the norms of which reproduce the model of democratic legal countries, one of which is Germany. This is one of the main criteria for Ukraine to become a member of the European Union. Under these conditions, the study of the organization and functioning of a legal autonomous body in the countries of the European Union is relevant in the context of compliance with European standards of domestic legislation. It was found that the organization of the head of the Bar Autonomy is the Federal Bar Chamber. In total, there are 27 legal chambers in Germany. In addition to these organizations, there is also a voluntary association – the German Bar Association. This is a professional association that protects the interests of lawyers and also takes a direct part in the political process. One of the priority tasks of this association is lobbying for certain bills and proposed rules at the legislative level. It was concluded that German legislation ensures the principle of independence of the legal profession. At the same time, according to the Federal Law on Advocacy, lawyers who work in a certain company or firm on the basis of an employment contract cannot be independent, since they are dependent on their employer and follow his instructions. There is also a voluntary association – the German Bar Association. This is a professional association that protects the interests of lawyers and also takes a direct part in the political process. Such a model of relations between the state and German lawyers is, in our opinion, progressive and democratic, since the legislator is interested in and takes into account the opinion of the defender regarding this or that draft law. Theoretically, Ukrainian lawyers could also lobby for their own interests, but this requires an effective and established mechanism of interaction between the legislative power and the legal profession, as, for example, in Germany.

Key words: German Bar, advocacy in Ukraine, comparative legal analysis of legislation, webinars, principles, interaction.

Постановка проблеми. Україна, як кандидат у члени Європейського Союзу, прагне поглиблювати політичне, економічне та правове співробітництво з державами – членами Європейського Союзу (далі – ЄС), використовуватиме досвід адміністративного та суспільного життя, впроваджуючи європейські стандарти забезпечення прав і свобод людини із подальшим реформуванням державної політики, включаючи покращення функціонування інституту адвокатури, оскільки розвиток демократії та верховенства права можливий лише за умов належного функціонування цього інституту, норми якого відтворюють модель демократичних правових країн, де однією з таких є Німеччина. Це є одним з основних критеріїв набуття Україною членства в ЄС. У цих умовах вивчення питання організації та функціонування юридичного автономного органу в країнах ЄС є актуальним в контексті дотримання європейських стандартів внутрішнього законодавства.

Стан наукових досліджень. Особливості діяльності інституту адвокатури та його організації в Німеччині, присвячено досить значну кількість наукових доробків вітчизняних та зарубіжних вчених, серед яких слід виокремити імена таких дослідників: Бандурка С., Вільчик Т., Вітковська В., Голубцова О., Колісник А., Косило А., КравчукВ., Кривицький Ю., Медведчук В., Овчаренко О., Салій І., Святоцький О., Ткаченко К., Хошуляк О. Чумак В. та інші. Варто наголосити, що окремого дослідження присвяченого організації органів адвокатського самоврядування у країнах ЄС ще не було, тому науковий інтерес такого предмету для наукової розвідки є актуальним.

Метою написання наукової статті є проведення порівняльно-правового аналізу законодавства Федеральної Республіки Німеччини та України з метою визначення актуальних проблем, які потребують розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Кожна країна, включно з Україною, обмежена внутрішнім законодавством, демо-

кратичним розвитком, судовою системою та судовими процедурами, державною владою, місцевою автономією, власним розвитком якісної пропаганди у сфері пропаганди та її перспективами. Інститут адвокатури України вимагає вивчення міжнародних документів та адвокатського досвіду інших країн щодо правового регулювання професійної діяльності українських адвокатів, крім вітчизняних нормативно-правових актів, також необхідно враховувати загальні положення міжнародних правових актів ці положення мають бути імплементовані у вітчизняне законодавство. Це сприяє гармонізації з європейським законодавством та відкриває нові можливості для професійної діяльності українських юристів.

Неурядові органи захисту прав, до яких належить адвокатура мають бути реформовані з урахуванням найкращих зарубіжних зразків правового регулювання цієї сфери. Реформування адвокатури має не лише враховувати сучасні соціально-політичні та економічні реалії, а й орієнтуватися на ефективні іноземні моделі адвокатури. Основою цього процесу мають стати прогресивні наукові дослідження, спрямовані на пошук кращих стандартів професійної діяльності. Це допоможе уникнути помилок у інституційних реформ і вибрати ту модель функціонування, яка найбільше відповідає умовам нашої країни.

Сьогодні найдосконалішими моделями діяльності адвокатського самоврядування є Великобританія, Німеччина, Франція та Сполучені Штати Америки. У рамках наукових досліджень буде враховано досвід саме Німеччини.

Цікавість цього дослідження полягає в тому, що адвокати в Німеччині є незалежною організацією в судовій системі, а також фактично є незалежними підприємцями, які мають власні офіси та наймають персонал. Від інших бізнесменів вони відрізнялися лише тим, що не мали права афішувати свою професійну діяльність і не платили так званого ремісничого податку.

Так, якщо у громадянина виникнуть проблеми під час реалізації своїх прав, він звернеться за правовим захистом до адвоката, завдання яких саме і є допомагати громадянам у здійсненні їх прав і забезпечувати законні вимоги. У цьому контексті законодавче регулювання є дуже складним юридичним питанням, тому, в першу чергу, значна увага повинна приділятися правовому регулюванню адвокатської діяльності. Так, необхідно мати спеціальну освіту і скласти кваліфікаційний іспит, який підтверджує рівень знань, достатній для надання якісної юридичної допомоги, оскільки юристи своєю діяльністю допомагають забезпечити верховенство закону. Тому дуже важливо, щоб у правозахисників було сильно розвинене почуття правосвідомості. Характер адвокатської діяльності вимагає певних особистих якостей і відповідних їм психічних особливостей. Як наслідок професійна правосвідомість юристів відображає особливості їхньої професійної діяльності.

Водночас адвокатська діяльність тісно пов'язана зі збереженням суспільних благ, не дивлячись на те, що в Німеччині посада адвоката прирівнюється до посади приватного підприємця. Адвокати працюють не тільки заради прибутку, а й на загальне благо, що і об'єднує німецький та український інститути адвокатури.

Крім цього у будь-якій справі адвокат це експерт, адже особи які користуються послугами останнього через відсутність спеціальних знань не можуть у повному обсязі оцінити сказане адвокатом. Тому питання довіри до адвокатської діяльності та добропорядності щодо клієнта є основою такої взаємодії. Таке положення викладено і у законодавстві України та Німеччини, а саме у Законі України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [1], і Федеральному положення про адвокатуру Німеччини [2], якими регламентовано норми про допуск до професії

лише тих, хто має необхідну освіту і достатній рівень професійних знань.

В контексті цього, діяльність Асоціації адвокатів Німеччини регулюється спеціальним законодавством, а саме: Федеральне положення про адвокатуру, прийняте 1 серпня 1959 р. (Bundesrechtsanwaltsordnung) [2], та Закон про винагороду адвокатів, прийнятий 5 травня 2004 р. (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz) [3]. У Німеччині адвокати та судді мають однакові освітні вимоги. Після отримання диплому про вищу юридичну освіту кандидати, які бажають стати адвокатами, проходять додаткове навчання, вартість якого забезпечується за рахунок спеціальних коштів земельних органів, що фінансуються Міністерством юстиції відповідного адміністративної території. Щодо України то кандидат на отримання статусу адвоката повинен сам оплатити своє стажування.

Наголосимо на тому, що в Україні затверджені Правила адвокатської етики. Документ передбачає, як повинні складатися відносини між адвокатом і клієнтом, судом та іншими учасниками судового розгляду [4]. Інший розділ Правил (розділ VII) закликає до дотримання норм адвокатської етики у громадській, науковій та журналістській діяльності юристів. Також передбачена відповідальність за порушення правил юридичної етики (розділ X) [4]. Аналогічним положенням у Німеччині Професійне положення у редакції від 1 листопада 2001 р. (Berufsordnung in der Fassung vom 1.11.2001) [5], Професійні правила адвокатів Європейського Союзу (Berufsregeln der Rechtsanwältinnen der Europäischen Union geändert durch die CCBE-Vollversammlung am 28 November 1998 in Lyon) [6].

Аналізуючи особливості німецької адвокатури, неможливо не торкнутися принципів, на яких вона побудована. Вважається, що існує три загальних принципи для юристів усього світу: незалежність, конфіденційність і неприпустимість вираження протилежних інтересів. Давайте розкриємо суть кожного з них.

Юрист не має права бути зобов'язаним ризикувати своєю незалежністю. Варто відзначити той факт, що, згідно із законодавством Німеччини, юрист, який працює в певній компанії, або співробітник компанії за трудовим договором, не може стати адвокатом, оскільки він залежить від роботодавця і слідує інструкціям, а значить, не може бути незалежним. Цей принцип також передбачає незалежність від держави.

Всю інформацію, яку адвокат отримує під час роботи над справою клієнта (підзахисного), він повинен зберігати в таємниці. Таким є принцип конфіденційності. Слід наголосити, що таке порушення може призвести до втрати ліцензії на адвокатську практику і навіть до кримінального переслідування адвокатів. Цей принцип необхідний для того, щоб клієнт був сумлінний по відношенню до адвоката, оскільки правозахисники можуть надати кваліфіковану допомогу, будучи повністю поінформованими про деталі справи.

Буває, що адвокат дізнається подробиці, які він знати не хоче (наприклад, про ситуацію сімейного життя). При цьому деякі німецькі юристи можуть дозволити собі обговорювати справи, що відбуваються в громадських місцях (наприклад, по телефону в поїзді) або розкласти документи на столі в кафе, а обмін інформацією про своїх клієнтів навіть вважається одним з розваг юристів. Подібні випадки, безумовно, є винятками з правил. Також у Німеччині державні органи не можуть проводити обшуку адвокатської контори. Адвокат не може бути допитаний як свідок у справі свого клієнта. Це дозволяє дотримуватися принципу конфіденційності. У цьому відношенні німецькі та українські норми законодавства є схожі.

Давайте зупинимося на такому важливому принципі, як заборона представництва протилежних інтересів. Якщо адвокат представляє інтереси позивача, він не може одночасно представляти інтереси відповідача. Клієнт

(клієнтка) повинна переконатися, що захисник зосередиться на його інтересах. Порушуючи цей принцип, адвокат не тільки ризикує бути позбавленим ліцензії на адвокатську діяльність, а й вчиняє злочин, оскільки зрада інтересів сторони є злочином, передбаченим Кримінальним уложением Німеччини (§14) [7]. До речі, видавати себе за адвоката в Німеччині – також кримінальне правопорушення.

Досліджені принципи є основоположними і обов'язковими для юристів у всіх розвинених країнах. Ми розглянули їх на прикладі законодавства Німеччини. Однак також необхідно згадати принципи ділової етики, принципи чесності та зобов'язання підвищувати кваліфікацію.

Принципи ділової етики не дозволяють ображати опонентів. Перемагати завжди повинен правий, а не той, хто голосніше за всіх підвищує голос.

Принцип чесності (його ще називають принципом правильного поведіння із засобами поручителя) має на увазі гідне ставлення до грошей клієнта. У Німеччині існує практика, коли компенсація клієнту переводиться на рахунок його адвоката (так зване «довірче управління грошовими коштами»). Це свідчить про високий ступінь довіри до юридичної професії.

Німецький адвокат завжди зобов'язаний вчитися і підвищувати свою кваліфікацію, а також інформувати про це палату адвокатів. Однак закон не передбачає санкцій за невиконання цього зобов'язання. Таким чином, це питання правової свідомості юристів. Для порівняння, у Англії ліцензії адвокати повинні продовжуватися щороку при одночасному підвищенні їх кваліфікації.

Ми розглянули шість дуже важливих, базових принципів роботи німецьких адвокатів. Можна сказати, що адвокатура в Україні фактично заснована на одних і тих же принципах. Це вказує на наявність спільних рис юридичної професії в обох країнах. У міру розвитку глобалізації та прискорення розвитку інформаційного суспільства електронна освіта стає дуже популярною як один із способів підвищення кваліфікації.

Сьогодні робляться спроби впровадити навчальні курси лекцій як засіб повноцінної електронної освіти в цілому, прослуховування курсів лекцій через Інтернет, відвідування професійних вебінарів (онлайн-семінірів, які проходять в інтерактивному форматі), але закони постійно змінюються, а розробка і оновлення програмного забезпечення обходяться дорого, так що необхідно прийняти саме цю форму.

Якщо говорити про Україну, то у нас є така практика. Особливим внеском у розвиток цього напрямку освіти сприятиме поширення відеолекцій, що висвітлюють актуальні питання юристів, докторів юридичних наук, адвокатури тощо. Зустрічі лекторів з аудиторією транслюються в прямому ефірі. Крім того, кожен бажаючий може задавати питання через Інтернет зі стаціонарного, портативного, планшетного комп'ютера або смартфона без ресурсів.

Доцільно детальніше розглянемо вебінари, які останнім часом стають все більш популярними. Як правило, тривалість таких семінарів становить 2 години. Звичайно, на вебінарах допускаються перерви. Існують певні правила поведінки лекторів. Необхідно налагодити зворотний зв'язок з учасниками. Для цього використовується досвід дистанційного навчання в університеті. Крім цього необхідно дотримуватися вимог до безпосереднього спілкування між викладачем і слухачем. Слухачі можуть використовувати мікрофон, щоб задавати питання в Інтернеті. За допомогою веб-камери семінар проходить в режимі реального часу.

Під час семінару можуть бути задані деякі контрольні питання. При цьому якщо заздалегідь підготовлена відеолекція розміщена в Інтернеті, це унеможливило пряме спілкування між викладачем і студентом. Недоліком вебі-

нару є те, що неможливо точно ідентифікувати слухача. Обов'язковою вимогою є те, що доповідач повинен бути юристом, а тема семінару повинна відповідати його спеціальності. Крім того, потрібна попередня сертифікація для участі в цьому заході. Сертифікат може бути виданий після закінчення онлайн-семинару. Право на видачу сертифіката належить Асоціації юристів Німеччини, Академії юристів і навіть приватним особам. Через це не всі сертифікати визнаються адвокатською палатою.

Оскільки важко точно визначити, чи сумлінно адвокат брав участь в курсі відеолекцій через Інтернет, поки немає відповіді на питання про те, як це контролювати. І хоча сама зустріч з аудиторією завжди актуальна і не втрачає своєї значущості, у цієї форми роботи є майбутнє.

Окремо слід торкнемось ролі німецьких адвокатів у законодавчому процесі. Організацією глави адвокатської автономії є Федеральна Адвокатська палата. В цілому у Німеччині налічується 27 юридичних палат. Окрім цих організацій, існує також добровільне об'єднання – Німецька спілка адвокатів. Це професійне об'єднання, яке захищає інтереси адвокатів, а також бере безпосередню участь у політичному процесі. Одним із пріоритетних завдань цієї асоціації є лобювання певних законопроектів та запропонованих правил на законодавчому рівні. Дійсно, політики беруть до уваги це професійне об'єднання і навіть запитують думку адвокатів при розробці законопроектів щодо функціонування адвокатури та системи правосуддя в цілому. Адже саме адвокати краще за політиків знають, які проблеми існують в адвокатурі, і саме вони можуть запропонувати законодавство, яке могло б їх вирішити. Завдання асоціації – розробити чіткий план просування законодавчих ініціатив, налагодити та підтримувати зв'язки з тими, хто працює в Бундестазі, а також підготувати альтернативні версії законопроектів на випадок, якщо вони не пройдуть. Хороша комунікація всередині асоціації, досвід і наполегливість, а також робота зі ЗМІ є ключовими елементами успіху.

Необхідно роз'яснювати роль адвокатів у просуванні прийнятого законодавства. Якщо законопроект дійсно вартий уваги і відповідає всім правилам лобювання, він, швидше за все, стане законом. Коли бажаного результату досягнуто, його потрібно представити в професійному середовищі, наприклад, у прес-релізі або в інтерв'ю. Якщо його все одно відхиляють, спілка аналізує, чому він зазнав невдачі, вносить певні зміни і робить нову спробу реалізації. Аналіз Федерального положення про адвокатуру Німеччини показує, що німецькі та українські адвокати мають деякі спільні характеристики. В основному це відображається у схожості принципів, на яких побудована професія.

Принагідно, що німецька система об'єднання адвокатів, що сполучає в собі елементи обов'язкового і добровільного членства. Погодимось із твердженням Вільчик Т., про те, що «головним достоїнством такої системи є чітке розмежування цілей, завдань і повноважень двох паралельно діючих професійних об'єднань адвокатів, а саме: Федеральної колегії (палати) адвокатів (з обов'язковим членством і наявністю функцій дисциплінарного нагляду), в яку входять регіональні колегії адвокатів та Німецької асоціації адвокатів (добровільної організації, до складу якої входить переважна більшість адвокатів Німеччини). При такій системі дві організації не конкурують, а доповнюють одна одну. Цей досвід уявляється актуальним для національного законодавця» [8, с.43].

Також права та обов'язки юридичного представництва в Україні та Німеччині схожі. Однак питання оплати послуг адвоката суттєво відрізняється. Зокрема, ст. 30 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» встановлює, що питання, пов'язані з розміром, порядком оплати тощо, визначаються в договорі про надання правової допомоги. У ній також зазначено, що

при визначенні розміру винагороди адвокат повинен брати до уваги складність справи, свою кваліфікацію і досвід, майновий стан клієнта та інші істотні обставини, які, як правило, є розумними і враховують витрачений час [1]. У Німеччині питання оплати праці адвокатів регулюється Законом про гонорари адвокатів [9]. Цей закон встановлює принципи визначення винагороди, з мінімальним розміром за певні дії. Він також встановлює, що адвокат має право враховувати особливі обставини клієнта, зокрема його скрутне матеріальне становище, і надавати таким особам знижки або звільняти їх від сплати винагороди та витрат після виконання доручення. Крім того, положеннями Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачено, що не допускається укладення договорів, в яких винагорода або її розмір залежить від результату справи або успіху діяльності адвоката, а також договорів, за якими адвокат бере на себе зобов'язання нести судові, адміністративні або інші витрати сторін у справі [1]. Таким чином, оскільки питання винагороди більш детально врегульоване в Німеччині, видається доцільним інтегрувати цей досвід в українське законодавство.

Висновок. Тому, проаналізувавши законодавство України та Німеччини, можна стверджувати, що професія адвоката у цих країн має спільні риси. Перш за все, варто відзначити схожість принципів, на яких заснована ця професія. До них належать принципи ділової етики, принципи чесності та зобов'язання підвищувати кваліфікацію, незалежність, конфіденційність, непередставництво кон-

флікуючих інтересів. Крім того, закони цих країн передбачають обов'язок підвищувати кваліфікацію юристів, але не передбачають санкцій за недотримання.

Німецьке законодавство забезпечує принцип незалежності адвокатури. Водночас згідно з Федеральним положенням про адвокатуру, юристи, які працюють у певній компанії чи фірмі на підставі трудового договору, не можуть бути незалежними, оскільки вони залежні від свого роботодавця і виконують його вказівки. Існує також добровільне об'єднання – Німецька спілка адвокатів. Це професійне об'єднання, яке захищає інтереси адвокатів, а також бере безпосередню участь у політичному процесі. Така модель взаємовідносин між державою та німецькими адвокатами є, на наш погляд, прогресивною та демократичною, оскільки законодавець цікавиться та враховує думку захисника щодо того чи іншого законопроекту. Теоретично, українські адвокати також могли б лобювати власні інтереси, але для цього потрібен ефективний та налагоджений механізм взаємодії між законодавчою владою та адвокатурою, як, наприклад, у Німеччині.

В обох країнах також високо цінується участь правозахисників у різних заходах, конференціях, семінарах з питань адвокатської діяльності, а також семінарах, спрямованих на налагодження міжнародних зв'язків, публікації на спеціалізованих темах. Тому українським та німецьким юристам рекомендується співпрацювати та налагоджувати міжнародні зв'язки в цій галузі для обміну та розвитку досвіду в організації адвокатської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
2. Germany – Bundesrechtsanwaltsordnung (BRAO). URL: <https://www.ccbe.eu/documents/professional-regulations/#panel-712-1>
3. Lawyer's Act (Rechtsanwaltsordnung RAO). URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001673>
4. Правила адвокатської етики. Затверджені звітно-виборним з'їздом адвокатів України 09 червня 2017 р. URL: <http://zib.com.ua/files/PravilaAdvokatskojiEtiki2017.pdf>
5. Професійне положення в редакції від 1 листопада 2001 р. (Berufsordnung in der Fassung vom 1.11.2001). URL: <https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata%2Fzeits%2F%2FHZIVR%2F48%2Fcont%2FHZIVR.48.gl64.htm>
6. Професійні правила адвокатів Європейського Союзу зі змінами, прийнятими Загальними зборами Ради адвокатів Європейського співтовариства (Berufsregeln der Rechtsanwälte der Europäischen Union geändert durch die CCBE-Vollversammlung am 28 November 1998 in Lyon) URL: http://www.ccbe.eu/fileadmin/user_upload/NTCdocument/MERGED_DOCS_13_10_094_1255439638.pdf
7. German Criminal Code (Strafgesetzbuch). Federal Ministry of Justice. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.html
8. Вільчик Т. Б. *Адвокатура як інститут реалізації права на правову допомогу: порівняльно-правовий аналіз законодавства країн Європейського Союзу та України* : дис. ... д.ю.н : 12.00.10. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2016. 490 с.
9. Закон про винагороду адвокатів від 5 травня 2004 р. (Gesetz über die Vergütung der Rechtsanwältinnen und Rechtsanwälte (Rechtsanwaltsvergütungsgesetz oder RVG) vom 5. Mai 2004). URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/rvg/>